

Tefsir Araştırmaları Dergisi

The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 8, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2024 (Ekim/October)

Mukâtil b. Süleymân Tefsirinde Sa'îd b. Cübeyr Rivâyetleri (Atâ b. Dînâr Özelinde)

Narrations of Sa'id b. Jubayr in Muqatil b. Sulayman's Tafsir

(Specific to Atâ b. Dînâr)

روايات سعيد بن جبیر في تفسير مقاتل بن سليمان (خاصة عن عطاء بن دينار)

Mehmet AYDEMİR

Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri, Tefsir Ana Bilim Dalı

Ankara University, Graduate School of Social Sciences

Basic Islamic Sciences, Department of Exegesis

Ankara, TÜRKİYE

mehmet.aydemir.957@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0775-5257>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Arařtırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 24/05/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 27/10/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 30/10/2024

Atıf / Citation: Aydemir, Mehmet. "Mukâtil b. Süleymân Tefsirinde Sa'îd b. Cübeyr Rivâyetleri (Atâ b. Dînâr Özelinde)". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/2 (Ekim/October, 2024), 560-574.

<https://doi.org/10.31121/tader.1489454>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by: Ali KARATAŞ / TÜRKİYE

Öz

İnsanlara rahmet olarak indirilen Kur'ân'ı Kerim nâzil olduğu günden günümüze değin farklı şekillerde yorumlanmıştır. Tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn dönemi alimleri de bu tefsir faaliyetinden uzak kalmamış, Kur'ân'ı sahâbeden öğrendikleri yorumlarla tefsir etmeye çalışmışlar ya da onların yorumlarını yazılı veya sözlü bir şekilde günümüze ulaşmasında köprü görevi görmüşlerdir. Araştırmamamın da üzerinde durduğu temel problem tebeu't-tâbiîn döneminden günümüze ulaşan ilk tam tefsir olan Mukâtil b. Süleymân tefsirinin isnadsız bir şekilde telif edilmesi; buna bağlı olarak alimlerin kahir ekseriyetinin bu tefsire, tefsir değil de hadis eseriymiş gibi muamele yapmalarındır. Bu sebeplerle alimler, bu tefsiri ilk dönem tefsir rivâyetlerinin nakil yöntemlerini dikkate almadan incelemiş ve bunun neticesinde Mukâtil'in tefsirini uydurma rivâyetlerle oluşturduğunu iddia etmişlerdir. Mukâtil tefsirinin giriş kısmında tefsirini oluştururken kullandığı 30 kaynaktan bahsetmektedir. Biz bu çalışmada Mukâtil tefsirinin mukaddimesinde yer alan 30 kişiden ayrı olarak kaynakları arasında yer almayan Sa'îd b. Cübeyr rivâyetlerinin 'Atâ b. Dînâr aracılığıyla nakledilen yorumlarıyla karşılaştırmayı hedefledik. Bunu yaparken de Taberî'nin rivâyet tefsirini değil de İbn Ebî Hâtim'in rivâyet tefsirini esas aldık. Çalışmamızda Mukâtil b. Süleymân, Sa'îd b. Cübeyr ve 'Atâ b. Dînâr hakkında kısaca bilgiler verdik. Bununla beraber bu kişilerin Mukâtil b. Süleymân'la bir bağlantısının bulunup bulunmadığını irdeledik. Çalışmamızda bu kişilerin birbirlerinden habersiz olduklarını gördük. Özellikle doğum, ölüm tarihleri ve yaşadıkları yerleri göz önüne aldığımızda bu üç alimin birbiriyle karşılaşma ihtimalinin düşük olduğunu tespit ettik. Bu sebeple biz Mukâtil'in bu kişilerle karşılaşmış Sa'îd'in tefsirini rivâyet ettiğine değil de 'Atâ b. Dînâr gibi bu tefsire bir yerde denk gelip tefsirine yerleştirdiğini düşünüyoruz.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Mukâtil b. Süleymân, Sa'îd b. Cübeyr, 'Atâ b. Dînâr, Rivâyetler.

Abstract

The Qur'an, which was revealed as a mercy to mankind, has been interpreted in different ways from the day it was revealed until today. The scholars of the tâbi'în and taba' tâbi'în period did not stay away from this tafsir activity, and they tried to interpret the Qur'ân with the interpretations they learned from the field or served as a bridge for their interpretations to reach the present day in written or oral form. The main problem of our research is that Muqâtil b. Sulaimân's tafsir, the first complete tafsir to have survived from the period of the tâbi'în, was composed without any isnâd; accordingly, the vast majority of scholars treated this tafsir as a work of hadith rather than a tafsir, analyzed this tafsir without taking into account the transmission methods of the early tafsir narrations, and as a result, they claimed that Muqâtil composed his tafsir with fabricated narrations. The introduction of Muqâtil's tafsir mentions 30 sources that he used to compose his tafsir. In this study, we aimed to compare the narrations of Sa'îd b. Jubayr, who is not included in the sources of Muqâtil's tafsir apart from the 30 people mentioned in the introduction of Muqâtil's tafsir, with the interpretations of Sa'îd b. Jubayr's narrations transmitted through 'Atâ' b. Dînâr. In doing so, we took Ibn Abî Hâtim's narrative tafsir as a basis, not al-Ṭabarî's narrative tafsir. In our study, we found that these people were unaware of each other. In our study, we found that these people were unaware of each other. Especially when we consider the dates of their birth and death and the places where they lived, it is unlikely that these three scholars met each other. For this reason, we believe that Muqâtil did not meet these people and narrate Sa'îd's tafsir, but that he came across this tafsir somewhere like 'Atâ' b. Dînâr and included it in his tafsir.

Keywords: Tafsir, Muqâtil b. Sulaimân, Sa'îd b. Jubayr, 'Atâ' b. Dînâr, Narrations.

المخلص

فُيِّر القرآن الذي نزل رحمةً للبشرية بطرق مختلفة منذ يوم نزوله إلى يومنا هذا. ولم يبتعد علماء عصر التابعين وتابعيهم عن هذا النشاط التفسيري، فحاولوا تفسير القرآن بالتفسير والتأويلات التي تعلموها من الصحابة، أو نقلوا تفاسيرهم إلى يومنا هذا، مكتوبةً أو شفويةً. تركت هذه الدراسة على تفسير مقاتل بن سليمان، باعتباره أول تفسير كامل بقي من فترة التابعين، وقد جُمع بدون أي إسناد، وقد تعامل غالبية العلماء مع هذا التفسير على أنه مصنَّف حديثي وليس تفسيرًا. لذلك قام العلماء بتحليل هذا التفسير دون الأخذ بعين الاعتبار طرق نقل روايات التفسير الأولى، ونتيجةً لذلك زعموا أن مقاتلاً قد ألف تفسيره برواياتٍ موضوعية. وقد ذكر مقاتل في مقدمة تفسيره ثلاثين مصدرًا استفاد منها في تأليف تفسيره. وقد هدفنا في هذه الدراسة إلى مقارنة مرويات سعيد بن جبیر، الذي لم يرد في مصادر تفسير مقاتل المذكورة في مقدمة تفسيره، مع مرويات سعيد بن جبیر المنقولة عن طريق عطاء بن دينار. واعتمدنا في ذلك على تفسير ابن أبي حاتم الروائي، وليس على تفسير الطبري. وقد قدمنا معلومات موجزة عن مقاتل بن سليمان، وسعيد بن جبیر،

وعطاء بن دينار، ودرسنا علاقة الشخصيات المذكورة مع مقاتل بن سليمان. وتوصلنا إلى نتيجة أن هؤلاء الأشخاص الثلاثة لم يلتقوا نظراً على تواريخ ولادتهم ووفياتهم والأماكن التي عاشوا فيها. ولذلك نرى أن مقاتلاً لم يلتق بهؤلاء ولم يرو تفسير سعيد بن جبير، وإنما صادف هذا التفسير في مكانٍ ما، كعطاء بن دينار، فأدرجه في تفسيره.
الكلمات المفتاحية: التفسير، مقاتل بن سليمان، سعيد بن جبير، عطاء بن دينار، الروايات.

Giriş

Tebeu't-tâbiîn döneminden günümüze ulaşan ilk tam tefsir, Mukâtil b. Süleymân'ın (ö. 150/767) tefsiridir. Kaynaklarımızda diğer tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn müfessirlerin de yazılı kaynakları bulunduğu dair bilgiler yer almaktadır. Fakat onlardan hiçbiri günümüze müstakil şekilde ulaşmamıştır. Bu eserler ya eksik nüshalar şeklinde ya da Taberî (ö. 310/923) ve İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) tefsirlerinin kaynağı olacak şekilde nakledilmişlerdir.

Mukâtil b. Süleymân tefsirinin isnadsız bir şekilde telif edilmesi; buna bağlı olarak alimlerin kahir ekseriyetinin bu tefsire, tefsir değil de hadis eseriymiş gibi muamele yapmaları, bu tefsiri ilk dönem tefsir rivâyetlerinin nakil yöntemlerini dikkate almadan incelemeleri ve bunun neticesinde Mukâtil'in tefsirini uydurma rivâyetlerle oluşturduğunu iddia etmeleri araştırmamızın temel problemidir. Ayrıca çalışmamızın bir diğer problemi de Sa'îd b. Cübeyr tarafından oluşturulup 'Atâ b. Dînâr tarafından nakledilip meşhur olan tefsir rivâyetlerinin Mukâtil b. Süleymân tefsirinde yer alıp almadığının tespitidir.

Mukâtil, tefsirinin mukaddimesinde tefsirini telif ederken faydalandığı 30 kişinin ismine yer vermiştir.¹ Araştırmamız neticesinde Mukâtil'in tefsirinin mukaddimesinde bahsedilen bu 30 kişiden ayrı olarak başka kişilerin rivâyetlerinin de tefsirde yer aldığını gördük. Konuyla ilgili yaptığımız literatür taramasında bu konu hakkında yapılan şu çalışmalar tespit edilmiştir: Merve Nur Çam, "Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsir Nakillerinin Güvenilirliği -Ali b. Ebî Talha Nakilleri ile Metin Karşılaştırması-"; Mustafa Soycan, "Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsir Adlı Eserindeki Megâzî Bilgilerinin Tespit ve Değerlendirmesi"; İrfan Zahitoğlu, "Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsir-i Kebir'indeki Hadislerin Tahrici ve Değerlendirilmesi". Bu çalışmalar yüksek lisans çalışması olup başlıklarda yer alan konularla sınırlıdır. Bu sebeple hem Sa'îd b. Cübeyr'in Mukâtil'in kaynakları arasında yer almaması hem üzerinde böyle bir çalışma yapılmaması hem de Mukâtil'in tefsir rivâyetlerinin asılsız olduğuna dair iddiadan bu çalışma kaleme alınmıştır.

Çalışmamızda Mukâtil'in tefsirini, Sa'îd b. Cübeyr rivâyetlerinin 'Atâ b. Dînâr aracılığıyla nakledilen yorumlarıyla karşılaştırdık. Bunu yaparken de Taberî'nin tefsirini değil de İbn Ebî Hâtim'in tefsirini esas aldık. Çünkü Taberî, Sa'îd b. Cübeyr tefsirinin 'Atâ b. Dînâr tarikine 8 rivâyette yer vermiştir. Bu durum onun Sa'îd b. Cübeyr rivâyetlerinin 'Atâ b. Dînâr tarikine ulaşmadığını düşündürmektedir. Bunun aksine İbn Ebî Hâtim ise Sa'îd b. Cübeyr tefsirinin 'Atâ b. Dînâr tarikine akrabası olan Ebû Zür'a aracılığıyla ulaşmış ve bu tarihi tefsirine eklemiştir.

Yaptığımız bu karşılaştırmada öncelikle Mukâtil b. Süleymân, Sa'îd b. Cübeyr ve 'Atâ b. Dînâr hakkında kısaca bilgiler verdik. Bununla beraber bu kişilerin Mukâtil b. Süleymân'la bir bağlantısının bulunup bulunmadığını irdeledik. Özellikle doğum, ölüm tarihleri ve yaşadıkları yerleri göz önüne aldığımızda bu üç alimin birbiriyle karşılaşma ihtimalinin düşük olduğunu tespit ettik. Mukâtil'in tefsirini taradığımızda Sa'îd'in bazı rivâyetlerinin, isnadla nakledildiğini gördük fakat bu birkaç isnadlı rivâyetin bizzat Mukâtil tarafından değil de daha sonra tefsirin râvileri tarafından eklendiği izlenimi hissedilmektedir. Bu sebeple biz Mukâtil'in onlarla karşılaşmış tefsiri rivâyet ettiğine değil de 'Atâ b. Dînâr gibi bu tefsire bir yerde denk gelip tefsirine yerleştirdiğini düşünüyoruz. Aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere

¹ Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, nşr. 'Abdullâh Maḥmûd Şeḫâte (Beyrut, Mûessesetu't-Târîhu'l-'Arabî, 1423/2002), 1/25-26.

birebir benzer rivâyetlerin çokluğu ve bu rivâyetlerin çoğunluğunun sadece ‘Atâ b. Dînâr aracılığıyla nakledilmesi, bu iddiayı ortaya atmamıza sebep oldu. Bu çalışmanın makale olması hasebiyle Sa’îd b. Cübeyr’den nakledilen bütün rivâyetleri karşılaştırmamız mümkün değildir. Bu sebeple çalışmamızı ‘Atâ b. Dînâr tarafından nakledilen rivâyetlerle sınırlandırdık.

1. Mukâtil b. Süleymân

Geçmişten günümüze üzerinde en çok söz edilen şahıslardan biri olan Mukâtil,² aslen Horasanlı’dır.³ Tam adı Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr Ebû’l-Hasen’dır.⁴ Belhî, Ezdî, Horasanî ve Mervezî şeklinde künyelenir.⁵ Belh ehlinden olup Merv’e geçmiş oradan da Irak’a geçip vefat etmiştir.⁶

Hangi tarihlerde doğduğu belli olmayan Mukâtil’in 50, 60 veya 70’li yıllar arasında Belh şehrinde doğduğu söylenmektedir.⁷ 150/767 yılında Basra’da vefat etmiştir.⁸

Kaynaklarda “el-müfessir” şeklinde yer alan Mukâtil’in tefsir ilminde derin bir birikime sahip olduğu söylenirken bu derin birikimin hadis alanında yetersiz olduğu iddia edilmektedir.⁹ Bu sebeple muhaddislerden bir kısmı onu eleştirmişlerdir. Ayrıca muhaddisler tarafından eleştirilmesinin bir sebebi de o dönemlerde hadis alimleri tarafından çokça kullanılan isnadın tefsir alimleri tarafından pek fazla rağbet görmemesi¹⁰ ve bunun neticesi olarak da Mukâtil’in

² Yalancılıkla itham edildiği, Dahhâk ve diğer kişilerle görüşmediği halde onlardan rivâyetler naklettiği, Zeydî, mücessime ve müşebbihe, metrukû’l-hadîs ve mechûru’l-kavl olduğu iddia edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû’l-Hasen ‘Alî b. ‘Omer el-Bağdâdî ed-Dârekuṭnî, *ed-Du ‘afâ’ ve ‘l-metrûkîn*, nşr. ‘Abdurrahîm Muhammed el-Kaşkarî (Medine: Mecelletu’l-Câmi‘ati’l-İslâmiyye, 1403), 3/133; Ebû’l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. İbrahim Ramadân (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1417/1997), 222; Ebû Bekr Ahmed b. ‘Alî el-Haṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, nşr. Beşşâr ‘Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1422/2002), 15/211, 218, 219; Ebû’l-Kâsım ‘Alî b. el-Hasen İbn ‘Asâkir, *Târîhu Dimesşk*, nşr. ‘Omer b. Ğarâme el-‘Amravî (b.y.: Dâru’l-Fikr, 1415/1995), 60/212; Şemsüddîn Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. ‘Osmân b. Kâymâz ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ’*, nşr. Su‘ayb el-Arnâvut (b.y.: Mu‘essesetu’r-Risale, 1405/1985), 7/202. Kimileri de tefsirini oluştururken Yahudî ve Hristiyanların kitaplarına uygun tefsir yaptığı yönünde eleştiri de bulunmuştur. Bk. Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî, *el-Mecrûhîn mine’l-muhaddisîn ve ‘d-du ‘afâ ve ‘l-metrûkîn*, nşr. Maḥmûd İbrahim Zâyed (Haleb: Dâru’l-Va‘y, 1396/1976), 3/14. Bunun yanında hakkında olumlu şeyler söyleyenler de vardır. Bk. Şâfi‘î’nin “insanlar, tefsir ilminde Mukâtil’in çocuğu konumundadır” dediği nakledilir. Bk. el-Haṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/208. Mukâtil b. Hayyân’ın, Mukâtil b. Süleymân’ın ilmini övdüğü nakledilir. Bk. el-Haṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/210. Ebû İshak, Mukâtil’in kıskanıldığı için eleştirdiğini söyler. Bk. el-Haṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/210; Muhammed Hâdî Ma’rifet, *et-Tefsir ve ‘l-müfessirûn fî sevbihi’l-kâşib* (b.y.: Muessesetu’l-Kuds es-Sekâfiyye, 1428), 1/395.

³ ed-Dârekuṭnî, *ed-Du ‘afâ’*, 3/133.

⁴ el-Haṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/207; Kâdî Ebî Ya’lâ el-Bağdâdî ‘Ubeydullâh b. ‘Alî b. Muhammed b. Muhammed b. el-Huseyn b. el-Ferrâ’ el-Hanbelî, *Tecridu’l-‘esmâ’ ve ‘l-kunâ el-mezkûra fî kitâbi’l-muttefik ve ‘l-mufterik* (Yemen: Merkezu’n-Nu‘mân, 1432/2011), 2/254.

⁵ Ebû’l-Ferec ‘Abdurrahmân b. ‘Alî İbnu’l-Cevzî, *ed-Du ‘afâ’ ve ‘l-metrûkîn*, nşr. ‘Abdullâh el-Kâdî (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1406/1985), 136; Ebû’l-‘Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Ḥallikân el-İrbilî, *Vefiyâtu’l-a’yân ve enbâu ebnâi’z-zamân*, nşr. İhsân ‘Abbâs (Beyrut: Dâru Şâdir, 1318/1900), 5/255.

⁶ el-Haṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/211; İbn ‘Asâkir, *Târîhu Dimesşk*, 60/112.

⁷ Mukâtil b. Süleymân el-Belhî, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, 5/24.

⁸ el-Haṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/218, 219; İbn ‘Asâkir, *Târîhu Dimesşk*, 60/134; Ahmed b. Muhammed el-Ednevî, *Ṭabaḳâtu’l-mufessirîn*, nşr. Süleymân b. Şâlih el-Ḥazzî (Su‘ûdî ‘Arabistan: Mektebetu’l-‘Ulûm ve ‘l-Hikem, 1417/1997), 20.

⁹ el-Haṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/207.

¹⁰ Tefsir ilminde isnad meselesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı* (İstanbul: İsam Yayınları, 2022); Ali Karataş, *Tefsir Geleneğinde Rivâyet* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021).

de tefsirini isnadsız bir şekilde oluşturmasıdır.¹¹ Kendisinden sonra bazı hadisçilerin “Tefsiri ilim kaynağıdır keşke isnad da yer alsaydı”¹² demeleri de bunun göstergesidir.

Müfessir Mukâtil, daha h. 2. asırda Kur’ân üzerine birçok eser kaleme almıştır.¹³ Tefsirinin mukaddimesinde kendisinin ilim aldığı hocalara yer verildiği görülmektedir. Bu kişilerin 18’i tebeu’t-tâbiîn 12’si ise tâbiîndendir. Bu kişiler arasında ‘İkrime, (ö. 105/723) Dahhâk, (ö. 105/723) ‘Atıyye el-Kûfi, (ö. 111/729) Katâde, (ö. 117/735) Zührî (ö. 124/742) gibi önemli alimler yer almaktadır.¹⁴ Mukâtil’den rivâyette bulunanlar ise İsmail b. ‘Ayyâş, (ö.181/797) Abdurezzak, (ö. 211/826) ve Velid b. Mezîd gibi dönemin önemli alimleridir.¹⁵

Mukâtil, Bağdat’a¹⁶ vardığında ‘Atıyye el-‘Avfi, Sa’îd el-Makberî, Dahhâk b. Müzâhim, ‘Amr b. Şuayb ve diğerlerinden rivâyetler aldığı iddia edilmektedir.¹⁷ Hatib el-Bağdâdî’nin verdiği bu bilgi, Mukâtil’in bu tefsirini yaşlılık yıllarında yazdığını düşündürmektedir. Çünkü Halife Mansur, bu şehri 762 senesinde imara açmıştır. Eğer Mukâtil, Bağdat’a geldiğinde bu kişilerden rivâyet aldıysa h. 146 yıllarında tefsirini kaleme almıştır. Bu da onun daha gençlik yıllarında değil de ömrünün sonlarında tefsirini yazdığını gösterir. Fakat daha gençlik yıllarında tefsirini kaleme alması ve tefsirini Dahhâk’a arz etmesini¹⁸ göz önüne aldığımızda Mukâtil’in en geç tefsirini -Dahhâk’ın da ölüm tarihi olan- h. 105 yılında yazmış olması gerekir. Bu bilgiyi esas aldığımızda Mukâtil’in bu kişilerle Kufe’de veya diğer İslam şehirlerinde karşılaşmış olabileceği düşünülmektedir. “Bağdat’a gittikten sonra şu alimlerle karşılaşmıştır” şeklinde bilgi sadece Bağdâdî’de bulunmaktadır. Örneğin İbn ‘Asâkir “Şu kişilerden rivâyette bulunmuştur” diyerek nerede rivâyetleri aldığına dair ayrıntı vermemiştir.¹⁹ Bu sebeple Bağdâdî’nin verdiği bu bilgiye ihtiyatla yaklaşılmalıdır.

Yukarıda hayatına kısaca değinilen Mukâtil b. Süleymân’ın hangi tarihlerde nerede yaşadığı kesin olarak tespit edilememektedir. Belh’te doğan Mukâtil’in çeşitli şehirlere gitmesi onun cüretkâr tavırlarından anlaşılacağı üzere ilim öğrenmek için değildir. Fakat Mansur’la olan diyalogu, onun ömrünün gençlik çağında değil de ihtiyarlık çağında Bağdat’a gitmiş olabileceğini düşündürmektedir. Çünkü Mansur’un hilafeti eline alıp Bağdat şehrini kurması h. 146’lı yıllara denk gelmektedir.

2. Sa’îd b. Cübeyr

H. 45 yılında Kufe’de doğan²⁰ Sa’îd b. Cübeyr b. Hişâm, Esed b. Huzeyme oğullarından Benû Vâlibe b. el-Haris’in mevlasıdır.²¹ Sa’îd ömrünün çoğunluğunu Kûfe’de geçirdiğinden

¹¹ Bazı kişiler ise bu durumu çok sert bir şekilde eleştirmektedir. Bk. Musaid Müslim Abdullah, *Gelişme Döneminde Tefsir*, çev. Muhammed Çelik (İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2006), 103, 112-115

¹² el-Haṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/209

¹³ Eserleri: *Tefsiru’l-kebîr, en-Nâsîh ve’l-mensûh, Tefsiru’l-hamsi mie âye, Kitabu’l-Kirâât, Müteşâbihu’l-Kur’ân, Nevâdiru’t-tefsir, el-Vücûh ve’n-nezâir, el-Cevâbât fi’l-Kur’ân, er-Redd ‘alâ’la’l-Kaderiyye, el-Aksâm ve’l-lugât, Kitabu’t-Takdîm ve’t-te’hîr, Kitabu’l-Âyât ve’l-müteşâbihât*. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 222; Fuat Sezgin, *Târîhu’t-türâsi’l-‘Arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî (Kahire: Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmme li’l-Kitâb, 1991), 1/85-86; İsmail b. Muhammed Emîn Mîr Süleym el-Bâbânî el-Bağdâdî, *Hediyyetu’l-‘ârîfin esmâ’ü’l-mü’ellifîn ve âşârü’l-muşannifîn* (İstanbul: el-Ma’ârifü’l-Celîle fi Matba’atihi’l-Behiyye, 1951), 2/470; ‘Omer Rıdâ Kehhâle, *Mu’cemu’l-mu’ellifîn* (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Turâsi’l-‘Arabî, ts.), 12/317.

¹⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/25.

¹⁵ İbn ‘Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 60/109.

¹⁶ Bağdat şehri halife Mansur zamanında kurulmuştur. Fakat daha kurulmadan önce de bazı yerleşim yerlerinin olduğu dile getirilmektedir bk. Abdulazîz ed-Dûrî, “Bağdat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/2425.

¹⁷ el-Haṭîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/207.

¹⁸ İbn ‘Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 60/120.

¹⁹ İbn ‘Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 60/109.

²⁰ Sezgin, *Tarih*, 1/69. Ali Akpınar, *Sa’îd b. Cübeyr ve Tefsir İlmindeki Yeri* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2021), 31.

Kûfî şeklinde nispet edilmektedir.²² Bir süre İsfahan'da kalan Sa'îd daha sonra Irak'a geçmiştir.²³

İbn Abbas'ın öğrencilerden biri olan Sa'îd, İbn Abbas'ın görüşlerini sahifelere yazdığı hatta ve hatta sahifesi dolduğunda avuç içine yazdığı nakledilir.²⁴ Kûfe'deyken ihtilafa düştükleri konuları yazıya geçiren Sa'îd, İbn Ömer'i (ö. 73/693) gördüğünde ona bu soruları sorup cevaplarını not etmiş. Bu kadar yazmaya hevesli olan bir alimin hadislerin yazımını hoş karşılamadığı iddia edilir.²⁵ Bununla beraber muhaddislerin ekserisi tarafından sika kabul edilmiştir.²⁶

Kaynaklarda kendisine bir tefsir isnat edilmektedir.²⁷ Kendisine isnat edilen bu tefsir, Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın (ö. 86/705) isteği üzerine kaleme alınmıştır. Bu tefsir sebebiyle kendisine ilk müfessir şeklinde de kayıt düşülmüştür.²⁸ Bununla beraber herhangi bir adamın ondan tefsir yazmasını istemesi üzerine sinirlendiği nakledilir.²⁹ Eğer hem halifenin tefsir yazımı noktasındaki isteğini kabul etmesi hem de herhangi bir adamın tefsir yazmasını istemesine sinirlendiği rivâyetlerini doğru olarak kabul edersek ve hadislerin yazımı noktasındaki çekincesini göz önüne alırsak, Abdülmelik'in isteğini görev telakki ederek bu işe kalkıştığı düşünülebilir. Ayrıca telif ettiği tefsirin İbn Abbas'tan işiterek aldığı rivâyetlerden oluşması³⁰ tefsir yazma işini hoş karşılamadığını düşündürülebilir.

Emevî devletinde birçok üst düzey görev yürüten Sa'îd, daha sonra Haccâc'la (ö. 95/714) arasında çıkan çatışma sebebiyle³¹ Mekke'ye kaçmış, bunun üzerine Mekke valisi Velid b. Abdülmelik, Sa'îd'i derdest ederek Haccâc'a göndermiştir.³² Haccâc da onun h. 94 yılında henüz 49 yaşındayken boynunu vurdurmuştur.

Tefsir tarihine ekol sistemi üzerinden yaklaşanlar, Sa'îd b. Cübeyr'i Mekke tefsir ekolünden kabul etmektedir.³³ Nur Ahmet Kurban da onu Mekke tefsir ekolünden saymakta ve onun Basra ve Mekke tefsir ekolü arasında köprü görevi gördüğünü iddia etmektedir.³⁴ Bu durumda her iki çevrenin ilim ve tefsir anlayışını kendisinde birleştirmiştir.³⁵

3. 'Atâ b. Dînâr

Kaynaklarda 'Atâ hakkında pek fazla bilgi yer almamaktadır. Var olan bilgiler de Sa'îd b. Cübeyr'in tefsirini nakletmesi açısından değerli görülüp yer verilmiştir. 'Atâ b. Dînâr, el-

²¹ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî', *eṭ-Ṭabaḳātu'l-kubrâ*, nşr. Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ (Beyrût: y.y., 1410/1990), 6/267; Ebû 'Amr Hâlif b. Ḥayyât el-'Uşfurî, *Ṭabaḳātu Hâlif b. Ḥayyât*, nşr. Suheyl Zekkâr (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1414/1993), 491; Ebû Naşr 'Ahmed b. Muhammed b. el-Ḥuseyn b. el-Ḥasan Ebû Naşr el-Buḥârî el-Kelâbâzî, *Ricâlu's-saḥîhi'l-Buḥârî*, nşr. 'Abdullâh el-Leyşî (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1986), 1/282.

²² İbn Ḥallikân, *Vefiyâtu'l-a'yân*, 2/371.

²³ İbn Ḥallikân, *Vefiyâtu'l-a'yân*, 2/372.

²⁴ İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳât*, 6/268.

²⁵ İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳât*, 6/269; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerḥ ve't-ta'dîl*, 4/9.

²⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerḥ ve't-ta'dîl*, 4/10.

²⁷ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 53.

²⁸ Sezgin, *Târih*, 1/69.

²⁹ İbn Ḥallikân, *Vefiyâtu'l-a'yân*, 2/371.

³⁰ İbn Ḥallikân, *Vefiyâtu'l-a'yân*, 2/371.

³¹ Hadi Marifet bu çatışmanın Sa'îd'in, Ali b. el-Hüseyn'i desteklemesinden kaynaklı olduğunu iddia etmektedir. Bk. Ma'rifet, *Müfessirûn*, 1/278. Şii veya sünni olduğuna dair tartışmalar için bk. Ali Ekber Babaî, *Tefsir Ekolleri*, çev. Kenan Çamurcu (İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2014), 1/231-234.

³² İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳât*, 6/274; Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Ma'ârif*, nşr. Şervet 'Ukkâşe (b.y.: el-Hey'etu'l-Mışriyyetu'l-Âmme, 1413/1992), 445.

³³ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 1996), 1/129; Ömer Dumlu - Mehmet Aydemir, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: Kitabî Yayınları, 2022), 65.

³⁴ Nur Ahmet Kurban, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri/Mekke Ekolü Örneği* (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2013), 136.

³⁵ İsmail Çalışkan, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 71.

Hüzelî veya el-Mısrî şeklinde nispet edilip³⁶ Hüzeyl'in bir kolu olan Benû Hunâ'a'dan olduğu iddia edilir.³⁷ Daha çok Mısrî şeklinde meşhurdur.³⁸ Mısır'da h. 126 yılında vefat etmiştir.³⁹

Genel olarak Sa'îd b. Cübeyr'den nakillerde bulunmuştur. Ondan ise Sa'îd b. Ebî Eyyûb ve 'Amr b. el-Hâris el-Mısrî rivâyetler almıştır.⁴⁰

Ahmed b. Hanbel gibi muhaddisler onu Mısır ehlinin sikalarından görmekte ve tefsirini de her ne kadar Sa'îd b. Cübeyr'den işiterek aldığına dair bir delalet olmasa da ondan naklettiğini söylemektedirler.⁴¹ 'Atâ'nın bu tefsiri, Abdumelik b. Mervân'ın divanında bulunduğu ve mürsel bir şekilde rivâyet ettiği iddia edilmektedir.⁴² Bu eser geniş hacimli bir eser değildir.⁴³ İbn Ebî Hâtim tefsiri özelinde incelendiğinde tefsirin altı rivâyet hariç Sa'îd b. Cübeyr'den nakledildiği anlaşılmaktadır. Bu bilgi ışığında 'Atâ'nın tam anlamıyla bir müfessir değil de Sa'îd b. Cübeyr'in tefsirinin râvisi konumunda olduğunu söylersek yanlış bir tespitte bulunmuş olmayız.

4. Bu Kişilerin Mukâtil b. Süleymân'la Bağlantısı

Sa'lebî (ö. 427/1035) tefsirinin mukaddimesini incelediğimizde 'Atâ tefsirinin ona, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Abdullah ed-Dabbî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullah el-Bağdâdî, Yahya b. Osman b. Sâlih, Yahya b. Bukeyr, Abdullah b. Lehî'a, 'Atâ b. Dînâr aracılığıyla ulaştığını görüyoruz.⁴⁴ Taberî tefsirinde ise 'Atâ'dan gelen nakillerin yalnızca 8 adet olduğu göze çarpmaktadır. 'Atâ'dan gelen bu 8 rivâyet de farklı kaynaklar aracılığıyla kendisine ulaşmıştır.⁴⁵ Bu durum Taberî'nin 'Atâ'dan gelen bu tefsirden ve bu tefsirin yukarıdaki râvilerinden bihaber olduğu intibainı uyandırmaktadır. "Yahya b. Bukeyr ve Abdullah b. Lehî'a" aracılığıyla meşhur olan bu tefsir, her iki râvînin de "Mısrî"⁴⁶ şeklinde nitelenmiş olmaları, onların Taberî'nin yaşadığı Bağdat'ta meşhur olmadığını düşündürmektedir. İbn Ebî Hâtim'in bu tefsire ulaşması ise akrabası olan Ebû Zür'a⁴⁷ aracılığıyla olmuştur. İbn Ebî Hâtim'de 'Atâ'nın tefsirinin isnadına bakıldığında tefsire Ebû Zür'a aracılığıyla ulaşıldığı görülecektir. İbn Ebî Hâtim'inde yer alan isnad zinciri ise şu şekildedir: Ebû Zür'a, Yahya b. Abdullah b. Bukeyr, Abdullah b. Lehî'a, 'Atâ b. Dînâr, Sa'îd b. Cübeyr. İbn Ebî Hâtim tefsirindeki isnad zinciri ile Sa'lebî zincirindeki isnad zincirinin benzer olduğu görülmektedir. Ebû Zür'a'dan sonra iki râvînin daha eklenmesi Sa'lebî'nin 5. yüzyılda yaşamasından kaynaklıdır.⁴⁸

³⁶ el-Buĥârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 6/473.

³⁷ Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahmân b. Yûsuf el-Kelbî Cemâluddîn el-Mizzî. *Tehzîbu'l-kemâl fi 'esmâi'rricâl*, nşr. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1400/1980), 20/68.

³⁸ Cemâluddîn el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 20/68.

³⁹ Cemâluddîn el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 20/69; Şemsüddîn Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân b. Kâymâz ez-Zehabi, *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtu'l-meşâhiri'l-a'lâm*, nşr. 'Umar 'Abdusselâm et-Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1413/1993), 8/178; Keĥhâle, *Mu'cemu'l-mu'ellifin*, 6/283.

⁴⁰ el-Buĥârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 6/473. Diğer isimler için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerĥ ve't-ta'dil*, 6/332.

⁴¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerĥ ve't-ta'dil*, 6/332.

⁴² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerĥ ve't-ta'dil*, 6/332.

⁴³ Sezgin, *Târîh*, 1/77.

⁴⁴ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Şa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, nşr. Heyet (Cidde: y.y., 1436/2015), 2/72-75.

⁴⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli 'âyi'l-Kur'an*, nşr. 'Ahmed Muhammed Şâkir (b.y.: Mu'essesetu'r-Risâle, 1420/2000), 1/145, 24/633.

⁴⁶ Muhakkikin 1 ve 2 numaralı dipnotuna bakınız. es-Şa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 2/73.

⁴⁷ Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri* (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2003), s. 21.

⁴⁸ İbn Ebî Hâtim tefsirinde bir yerde Yahya b. Âdem aracılığıyla 'Atâ'dan gelen bir rivâyet yer almaktadır. İsnad şu şekildedir bk. ذَكَرَ عَنْ يَحْيَى بْنِ أَدَمَ تَنَا ابْنُ الْمُبَارَكِ عَنْ حَيْوَةَ بْنِ شَرِيحٍ عَنْ عَطَاءِ بْنِ دِينَارٍ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ. İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, 1/208.

Aşağıdaki örnekler, ‘Atâ b. Dinar’ın Sa’îd’ten aldığı rivâyetlerdir. İbn Ebî Hâtim’de direkt ‘Atâ’dan gelen altı rivâyet yer almaktadır. Yer alan bu rivâyetlerin bir kısmı Ebû Zür’a aracılığıyla iken diğerleri de farklı kişilerdendir.⁴⁹ ‘Atâ’nın râvi görevi görmeyip yorumlarının bulunduğu 6 rivâyetle, Mukâtil’in tefsirini karşılaştırdığımızda benzer tek yorumun olduğu göze çarpmaktadır.⁵⁰ Bu durum akla “Acaba Mukâtil bu tefsire Atâ aracılığıyla ulaşmadı mı?” sorusunu getirmektedir.

Mukâtil’in ilk dönemlerde Emevi halifeleriyle arasının iyi olması, ona Emevi halifeleri tarafından elçilik⁵¹ görevi verilmesi gibi durumlar onun Emevi divanlarından birinde bu tefsiri görüp kendisi için yazdırmış olabileceğini veya bu rivâyetleri direkt Sa’îd’in yazdığı ana nüshadan almış olabileceğini akla getirmektedir. Özellikle bu kişilerin doğum ve ölüm tarihleri incelendiğinde ve yaşadığı yerler göz önüne alındığında bunların birbirlerinden habersiz oldukları düşünülmektedir. Bununla beraber Mukâtil’in İbn Abbâs’a nispet edilen eseri elde edip direkt İbn Abbâs tefsir nüshasından da bu rivâyetlere ulaşmış olması muhtemeldir. Fakat bu konu hakkında kaynaklarda bir bilginin yer almaması Mukâtil’in direkt İbn Abbâs’ın tefsir nüshasına ulaşip tefsirine eklediği bilgisine temkinli yaklaşmaktayız.

Mukâtil’in tefsiri tarandığında ise Sa’îd b. Cübeyr’den gelen isnadlı rivâyetlerin var olduğu görülmektedir. Fakat var olan bu rivâyet zincirlerinde Mukâtil’den işitildiğine dair bir ayrıntı yoktur⁵² hatta bir rivâyette “bu Mukâtil’den işitilmemiştir” şeklinde ibare de yer almaktadır.⁵³ Bu durum bu dört rivâyetin Mukâtil tefsirinin râvileri tarafından tefsire eklendiğini göstermektedir.

Bakara sûresindeki rivâyetler ve diğer sûrelerdeki rivâyetler göz önüne alındığında çoğu rivâyetin birebir aynı olduğu görülmektedir. Mukâtil hakkındaki iddialardan biri olan rivâyetlerin ve tefsirin asılsız rivâyetlerden oluştuğunun iddia edilmesi aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere itham olmaktan öteye geçmemektedir. Ayrıca bu rivâyetlerin çoğunun benzer olması Mukâtil’in kendinden önceki tefsir birikiminden faydalandığını göstermesi açısından bizler için değerlidir.⁵⁴

5. Rivâyetlerin Değerlendirmesi

Mukâtil ve ‘Atâ’dan gelen tefsirdeki rivâyetlere bakıldığında Mukâtil bu rivâyetleri bazen birebir aktarırken diğer bazı yerlerde ise ‘Atâ’nın kelime açıklamasını esas alıp genişlettiği görülmektedir. Kimi yerlerde ise Sa’îd’in ‘Atâ tarafından nakledilen tefsir rivâyetlerine yer vermediği âyetler de vardır. Özellikle Mukâtil, ilk âyetlerde Sa’îd’den nakledilen benzer rivâyetlere tefsirinde yer vermemektedir. Bu durum Mukâtil’in elindeki nüshada bu rivâyetlerin yer aldığı sahifenin eksik olması veya Mukâtil’in bu rivâyetleri tercih etmemesinden kaynaklanmaktadır. Daha sonra ise rivâyetlerin birbirine benzediği birçok örnek görülmektedir.

Mukâtil için “Bu rivâyetleri ‘Atâ tefsirinden almayıp diğer müfessirlerin yaptığı yorumlardan almıştır” şeklinde bir iddia ortaya atılabilir. Fakat Sa’îd b. Cübeyr’in ‘Atâ tarafından nakledilen rivâyetleriyle, Taberî ve İbn Ebî Hâtim tefsirlerindeki diğer müfessirlerin rivâyetleriyle karşılaştırıldığında bu benzer rivâyetlerin yalnızca ‘Atâ’dan gelen haberlerle benzerlik

⁴⁹ Ebû Muhammed ‘Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l Kur’âni’l-‘azîm*, nşr. Es’ad Muhammed eṭ-Tayyib (b.y.: Mektebetu Nizâr Muṣṭafâ el-Bâz, 1419/1998), 3/485, 3/936, 5/1506, 6/1965, 2092, 7/2159.

⁵⁰ İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, 5/1506; Mukâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 2/44.

⁵¹ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî eṭ-Ṭaberî, *Târîhu’r-rusul ve’l-mulûk, ve sılatu târîh eṭ-Ṭaberî* (Beyrut: Dâru’t-Turâs, 1387/1967), 7/330.

⁵² Mukâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 1/26; 2/606; 3/689; 4/199.

⁵³ Mukâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 3/48.

⁵⁴ Kendisinden önceki tefsir birikiminden yararlanmış olma ihtimaline yönelik iddia için bk. Ersin Kabakçı, “Âyetler Arası Münasebet Meselesinin Tefsirlere Yansımalarının Tarihî Kökenine Yönelik Bir Sorgulama: Tefsîru Mukâtil Örneği”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (Ekim/October 2020), 441.

gösterdiği görülmektedir. Bu durum da Mukâtil'in tefsirini oluştururken Sa'îd'in bu kanalla rivayet edilen tefsirine sahip olduğunu göstermektedir.

Sa'îd, Bakara Sûresi 2/25. âyetin tefsirini yaparken âyette yer alan “خَالِدُونَ” kelimesini “لَا يَمُوتُونَ” şeklinde yorumlamış ve bu yorumu Mukâtil de aynı şekilde nakletmiştir.⁵⁵ Bakara Sûresi 39. âyetinde yer alan “بِآيَاتِنَا” kelimesini Sa'îd, “الْقُرْآنَ” şeklinde yorumlarken aynı yorumun Mukâtil'de var olduğu görülmektedir.⁵⁶ Yine aynı şekilde Bakara Sûresi 216. âyette yer alan “فَيَجْعَلُ اللَّهُ عَاقِبَتَهُ فَتَحًا وَغَنِيمَةً وَشَهَادَةً” cümlesini Sa'îd, “وَعَسَى أَنْ تَحِبُّوا شَيْئًا” şeklinde yorumlarken Mukâtil de aynı yoruma tefsirinde yer vermektedir.⁵⁷ Bakara Sûresi 179. âyetin “أُولِي الْأَلْبَابِ” kısmının tefsirinde Sa'îd “مَنْ كَانَ لَهُ لُبٌّ أَوْ عَقْلٌ يَذْكُرُ الْقِصَاصَ فَيُحْجِرُهُ خَوْفَ الْقِصَاصِ عَنِ الْقَتْلِ” şeklinde tefsir ederken Mukâtil'in aynı şekilde bu yoruma yer verdiği görülmektedir.⁵⁸ Sa'îd Âl-i İmrân Sûresi 121. âyetindeki “تَتَّبِعُونَ” kelimesini açıklarken “توطن” kelimesini kullanmış ve bu yorumu aynı şekilde Mukâtil de tefsirinde yer vermiştir.⁵⁹ Sa'îd, En'âm Sûresi 152. âyetteki “حَتَّى يَبْلُغَ أَشُدَّهُ” cümlesini “ثمانية عشرة سنة” şeklinde tefsir ederken bu yorum aynı şekilde Mukâtil tefsirinde de yer verilmiştir.⁶⁰

Mukâtil bazen Kur'an nâzil olmadan önceki dönem uygulamaları hakkında bilgi verirken Sa'îd b. Cübeyr'in rivâyetlerini birebir naklederek kullanmıştır. Örneğin Bakara Sûresi 178. âyetini Sa'îd b. Cübeyr “إِذَا كَانَ عَمْدًا الْحُرُّ بِالْحَرْ، وَذَلِكَ أَنَّ حَيِّينَ مِنَ الْعَرَبِ اقْتَتَلُوا فِي الْجَاهِلِيَّةِ قَبْلَ الْإِسْلَامِ” şeklinde yorumlarken aynı şekilde Mukâtil'de bu rivâyete tefsirinde yer vermiştir.⁶¹ Sa'îd, Âl-i İmrân Sûresi 130. âyette cahiliye dönemi uygulamaları hakkında “فَيَقُولُ الْمَطْلُوبُ” bu bilgileri verirken aynı şekilde Mukâtil de aynı bilgiye tefsirinde birebir yer vermektedir.⁶²

Bazı yerlerde ise Mukâtil, Sa'îd b. Cübeyr'den nakledilen tefsir yorumlarını ya eline ulaşmadığından ya da kendi zihin dünyasına uymadığından tefsirinde yer vermemiştir. Örneğin Bakara Sûresi 216. âyetin tefsirini Sa'îd “وَتَعَالَى أَمْرُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ” şeklinde yorumlarken Mukâtil'de buna benzer bir açıklamanın olmadığı görülmektedir.⁶³ Örneğin Sa'îd, Bakara Sûresi 157. âyetini “عَلَى مَنْ صَبَرَ عَلَى أَمْرِ اللَّهِ عِنْدَ الْمُصِيبَةِ” şeklinde tefsir ederken Mukâtil tefsirinde bu âyetle ilgili benzer bir tefsir rivâyeti yer almamaktadır.⁶⁴ Bakara Sûresi 249. âyette “وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ” kısmında Sa'îd'in 'Atâ'dan gelen naklinde sabırla ilgili “بني إسرائيل في النصر على” bu cümleler yer alırken Mukâtil ise âyetin sibak sibakını esas alarak “عدوهم فرد طالوت العصاة وسار بأصحاب الغرفة حتى عابنوا العدو” şeklinde yorumlamıştır.⁶⁵

Başka yerlerde ise Sa'îd'in tefsir yorumlarını Sa'îd'in tefsir ettiği bölümde değil de bir öncesi veya sonrasında yer verildiği görülmektedir. Örneğin Bakara Sûresi 282. âyetteki “تَجَارَةً” kısmını Sa'îd “يَدًا بِيَدٍ” şeklinde ele alırken bu yorum, Mukâtil'de aynı âyetin bir sonraki

⁵⁵ İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, 1/68; Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîr*, 1/94.

⁵⁶ İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, 1/94; Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîr*, 1/100.

⁵⁷ İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, 2/383; Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîr*, 1/184.

⁵⁸ İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, 1/298; Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîr*, 1/159.

⁵⁹ İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, 3/748; Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîr*, 1/298.

⁶⁰ İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, 5/1420; Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîr*, 1/597.

⁶¹ İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, 1/293-294; Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîr*, 1/157-158.

⁶² İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, 3/759; Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîr*, 1/301.

⁶³ İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, 2/382; Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîr*, 1/183.

⁶⁴ İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, 1/265; Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîr*, 1/151.

⁶⁵ İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, 2/477; Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîr*, 1/207.

cümlesi olan “أَلَا تَكْتُبُوهَا” kısmında yer alan yoruma eklenmiştir.⁶⁶ Bakara Sûresi 64. âyette yer alan “فَلَوْلَا” kelimesini Sa‘îd “هَلَا” şeklinde yorumlarken bu yorumu Mukâtil, Bakara Sûresi 118. âyette yer alan yine “فَلَوْلَا” kelimesini yorumlarken kullanıldığı tespit edilmiştir.⁶⁷

Kimi yerlerde ise Mukâtil, Sa‘îd b. Cübeyr’den nakledilen tefsir rivâyetleri ni/yorumlarını genişleterek aktarmıştır. Örneğin Bakara Sûresi 90. âyetinde yer alan “فَبَاؤُ اسْتَوْجِبُوا بَغْضًا” cümlesini İbn Cübeyr “استوجبوا” şeklinde yorumlarken Mukâtil “استوجبوا بغضب” şeklindeki genişleterek ele almıştır.⁶⁸ Bakara Sûresi 87. âyette yer alan “فَرِيقًا” kelimesini Sa‘îd yalnızca “طائفة من الأنبياء كذبتم بهم” diyerek yorumlarken Mukâtil ise Sa‘îd’in yorumuna ek olarak “ولا تأكلوا أموالكم بينكم بالباطل، وذلك أن امرأ القيس بن عابس وعبدان بن أشوع الحضرمي، اختصما في أرض، صلى الله عليه وسلم- وبما جاء به طائفة من الأنبياء كذبتم بهم” açıklamalar da getirmiştir.⁶⁹ Bakara Sûresi 188. âyetteki “وَإِنَّمَا سَمَاهُنَّ أُمَّ” kavramını “هُنَّ أُمَّ الْكُتَابِ” şeklinde açıklarken Mukâtil bu yorumla beraber “أصل الكتاب لأنهن في اللوح المحفوظ مكتوبات وهن محرمات على الأمم كلها في كتابهم. وإنما تسمين أم الكتاب لأنهن مكتوبات في أصول الكتاب، وإنا تسمين أم الكتاب لأنهن مكتوبات في جميع الكتب” yorumlarını ekleyerek Sa‘îd’in yorumunu genişleterek ele almıştır.⁷¹ Sa‘îd Nisâ Sûresi 6. âyetteki “أَنْ يَكْبُرُوا” cümlesini “حَشِيَّةٌ أَنْ يَلْبَسَ الْحُلْمَ فَيَأْخُذُ مَالَهُ” şeklinde yorumlarken Mukâtil, bu yoruma ek olarak şu açıklamaları da eklemiştir: “يُبادر أكلها خشية أن يبلغ اليتيم الحلم فيأخذ منه ماله، ثم رخص للذي معه مال”.⁷² Sa‘îd Tevbe Sûresi 29. âyetindeki “لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ” cümlesini “الَّذِينَ لَا يُصَدِّقُونَ” şeklinde yorumlarken Mukâtil Sa‘îd’in yorumuna ek şu yorumlarda bulunmuştur: “الَّذِينَ لَا يُصَدِّقُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ”⁷³

Kimi yerler de ise Mukâtil bu rivâyetleri kısaltarak yer vermektedir. Örneğin Bakara Sûresi 112. âyetini “مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ قَال: مَنْ أَسْلَمَ أَخْلَصَ وَجْهَهُ، قَالَ دِينَهُ” Sa‘îd “وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ” yorumlarken Mukâtil, “أَخْلَصَ دِينَهُ لِلَّهِ” şeklinde yer vermiştir.⁷⁴ Bakara Sûresi 233. âyetin “وَالرَّجُلُ يَأْمُرُ: لَا يَحْمِلُنَ الْمَرْأَةَ إِذَا طَلَّقَهَا زَوْجَهَا أَنْ تَضَارَ زَوْجَهَا وَتَلْقَى إِلَيْهِ وَلَدَهَا” cümlesini Sa‘îd “لَهُ بَوْلِدُهُ” şeklinde yorumlarken Mukâtil ise “لا يحمل المرأة أن تضار زوجها وتلقى إليه ولدها” şeklinde kısaltarak yer vermiştir.⁷⁵ Buna benzer örnekler bir çoktur.⁷⁶

⁶⁶ İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, 2/565; Mukâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 1/229.

⁶⁷ İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, 1/131; Mukâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 1/134.

⁶⁸ İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, 1/173; Mukâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 1/123.

⁶⁹ İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, 1/170; Mukâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 1/121.

⁷⁰ İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, 1/321; Mukâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 1/165.

⁷¹ İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, 2/593; Mukâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 1/264.

⁷² İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, 3/867; Mukâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 1/358.

⁷³ İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, 6/1778; Mukâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 2/166.

⁷⁴ İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, 1/208; Mukâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 1, 131.

⁷⁵ İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, 2/431; Mukâtil b. Suleymân, *et-Tefsîr*, 1/198.

⁷⁶ Diğer bazı benzer örnekler için bk.

Bakara Sûresi 8 Mukâtil: “مُصَدِّقِينَ” -İbn Ebî Hâtim: “بمصدقين بالتوحيد ولا بالبعث الذي فيه جزاء الأعمال”;

Bakara Sûresi 25 Mukâtil: “لَا يَمُوتُونَ” -İbn Ebî Hâtim: “لا يموتون”;

Bakara Sûresi 38 Mukâtil: “لِلْمَوْتِ” -İbn Ebî Hâtim: “من الموت”;

Bakara Sûresi 39 Mukâtil: “الْقُرْآنِ” -İbn Ebî Hâtim: “القرآن”;

Bakara Sûresi 61 Mukâtil: “استوجبوا” -İbn Ebî Hâtim: “استوجبوا غضب الله”;

Bakara Sûresi 85 Mukâtil: “بِالْمَعْصِيَةِ” -İbn Ebî Hâtim: “بالمعصية”;

Bakara Sûresi 85 Mukâtil: “بِغَضِّ الظُّلْمِ” -İbn Ebî Hâtim: “بالباطل”;

Bakara Sûresi 112 Mukâtil: “مَنْ أَسْلَمَ أَخْلَصَ وَجْهَهُ، قَالَ دِينَهُ” -İbn Ebî Hâtim: “أخلص دينه لله”;

- Bakara Sûresi 154 Mukâtil: "أَمَوَاتٌ نَزَلَتْ فِي قَتْلِ بَدْرٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ وَهُمْ" - İbn Ebî Hâtim: "الَّذِينَ قُتِلُوا فِي طَاعَةِ اللَّهِ فِي قِتَالِ"; "المُشْرِكِينَ";
- Bakara Sûresi 157 Mukâtil: "مَغْفِرَةٌ" - İbn Ebî Hâtim: "مَغْفِرَةٌ";
- Bakara Sûresi 158 Mukâtil: "لَا حَرَجَ عَلَيْهِ أَنْ يَطُوفَ بَيْنَهُمَا" - İbn Ebî Hâtim: "لَا حَرَجَ عَلَيْهِ أَنْ يَطُوفَ بَيْنَهُمَا";
- Bakara Sûresi 160 Mukâtil: "يَتَجَاوَزُ عَنْهُمْ" - İbn Ebî Hâtim: "يَتَجَاوَزُ عَنْهُمْ";
- Bakara Sûresi 173 Mukâtil: "فِي أَكْلِهِ جِبْنَ اضْطَرَّ إِلَيْهِ" - İbn Ebî Hâtim: "فِي أَكْلِهِ";
- Bakara Sûresi 177 Mukâtil: "وَأَعْطَى الْمَالَ" - İbn Ebî Hâtim: "وَأَعْطَى الْمَالَ";
- Bakara Sûresi 177 Mukâtil: "الْمَفْرُوضَةَ" - İbn Ebî Hâtim: "الْمَفْرُوضَةَ";
- Bakara Sûresi 177 Mukâtil: "فِيمَا بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ النَّاسِ" - İbn Ebî Hâtim: "فِيمَا بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ النَّاسِ";
- Bakara Sûresi 178 Mukâtil: "إِذَا كَانَ عَمْدًا الْحُرُّ بِالْحَرِّ، وَذَلِكَ أَنْ" - İbn Ebî Hâtim: "إِذَا كَانَ عَمْدًا وَالْحُرُّ بِالْحَرِّ، وَذَلِكَ أَنْ"; "حَتَّى يَمُنَّ مِنَ";
- Bakara Sûresi 178 Mukâtil: "لِيَطْلُبَ وَلِيُّ الْمَقْتُولِ فِي الرَّفْقِ" - İbn Ebî Hâtim: "الطَّالِبَ لِيَطْلُبَ ذَلِكَ فِي رَفْقٍ";
- Bakara Sûresi 178 Mukâtil: "وَجِبَعٌ يُقَاتِلُ وَلَا يُعْفَى عَنْهُ وَلَا تُؤْخَذُ مِنْهُ" - İbn Ebî Hâtim: "وَجِبَعٌ قَابَهُ بِقَتْلِهِ، وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهُ"; "الذِّبَّةُ";
- Bakara Sûresi 179 Mukâtil: "مَنْ كَانَ لَهُ لَبٌّ أَوْ عَقْلٌ يَذُكُرُ" - İbn Ebî Hâtim: "مَنْ كَانَ لَهُ لَبٌّ أَوْ عَقْلٌ فَذَكَرَ";
- Bakara Sûresi 179 Mukâtil: "الذُّنُوبَ مَخَافَةَ الْقِصَاصِ" - İbn Ebî Hâtim: "الذُّنُوبَ مَخَافَةَ الْقِصَاصِ";
- Bakara Sûresi 180 Mukâtil: "بِذَلِكَ الْوَصِيَّةِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ" - İbn Ebî Hâtim: "بِذَلِكَ الْوَصِيَّةِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ";
- Bakara Sûresi 181 Mukâtil: "بَعْدَ مَا سَمِعَهُ مِنَ الْمَيْتِ فَلَمْ يَمِضْ وَصِيَّتَهُ" - İbn Ebî Hâtim: "بَعْدَ مَا سَمِعَهُ مِنَ الْمَيْتِ فَلَمْ يَمِضْ وَصِيَّتَهُ";
- Bakara Sûresi 181 Mukâtil: "الْوَصِيَّ، وَبَرَى مِنْهُ الْمَيْتَ" - İbn Ebî Hâtim: "الْوَصِيَّ، وَبَرَى مِنْهُ الْمَيْتَ";
- Bakara Sûresi 188 Mukâtil: "بِالظُّلْمِ، وَذَلِكَ أَنْ أَمْرًا" - İbn Ebî Hâtim: "بِالظُّلْمِ، وَذَلِكَ أَنْ أَمْرًا";
- Bakara Sûresi 188 Mukâtil: "طَائِفَةٌ مِنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ" - İbn Ebî Hâtim: "طَائِفَةٌ مِنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ";
- Bakara Sûresi 194 Mukâtil: "فَمَنْ قَاتَلَكُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ فِي الْحَرَمِ فَأَعْتَدُوا عَلَيْهِ" - İbn Ebî Hâtim: "فَمَنْ قَاتَلَكُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ فِي الْحَرَمِ فَأَعْتَدُوا عَلَيْهِ";
- Bakara Sûresi 216 Mukâtil: "مَشَقَّةٌ لَكُمْ" - İbn Ebî Hâtim: "مَشَقَّةٌ لَكُمْ";
- Bakara Sûresi 216 Mukâtil: "فَيَجْعَلُ اللَّهُ عَاقِبَتَهُ فَتْحًا وَغَنِيمَةً وَشِهَادَةً" - İbn Ebî Hâtim: "فَيَجْعَلُ اللَّهُ عَاقِبَتَهُ فَتْحًا وَغَنِيمَةً وَشِهَادَةً";
- Bakara Sûresi 216 Mukâtil: "الْفُغُودُ عَنِ الْجِهَادِ: وَهُوَ شَرٌّ" - İbn Ebî Hâtim: "الْفُغُودُ عَنِ الْجِهَادِ: وَهُوَ شَرٌّ";
- Bakara Sûresi 224 Mukâtil: "أَلَّا تَصْلُوا الْقَرَابَةَ" - İbn Ebî Hâtim: "أَلَّا تَصْلُوا الْقَرَابَةَ";
- Bakara Sûresi 224 Mukâtil: "كَانَ الرَّجُلُ يُرِيدُ الصَّلْحَ بَيْنَ" - İbn Ebî Hâtim: "كَانَ الرَّجُلُ يُرِيدُ الصَّلْحَ بَيْنَ"; "وَذَلِكَ أَنْ الرَّجُلَ يَحْلِفُ أَنْ";
- Bakara Sûresi 224 Mukâtil: "عَالِمٌ بِهَا كَانَ هَذَا قَبْلَ أَنْ تَنْزَلَ" - İbn Ebî Hâtim: "عَالِمٌ بِهَا كَانَ هَذَا قَبْلَ أَنْ تَنْزَلَ";
- Bakara Sûresi 225 Mukâtil: "إِذَا تَجَاوَزَ عَنِ الْيَمِينِ الَّتِي حَلَفَ عَلَيْهَا" - İbn Ebî Hâtim: "إِذَا تَجَاوَزَ عَنِ الْيَمِينِ الَّتِي حَلَفَ عَلَيْهَا";
- Bakara Sûresi 228 Mukâtil: "وَيُصَدِّقُونَ بِالْغَيْبِ الَّذِي فِيهِ جَزَاءٌ" - İbn Ebî Hâtim: "وَيُصَدِّقُونَ بِالْغَيْبِ الَّذِي فِيهِ جَزَاءٌ"; "الْأَعْمَالِ";
- Bakara Sûresi 233 Mukâtil: "الْأَبَ الَّذِي لَهُ وَلَدٌ" - İbn Ebî Hâtim: "إِذَا طَلَّقَ امْرَأَتَهُ وَلَهُ وَلَدٌ رَضِيحٌ";
- Bakara Sûresi 233 Mukâtil: "لَا يَحْمِلُ الرَّجُلُ امْرَأَتَهُ عَلَى" - İbn Ebî Hâtim: "لَا يَحْمِلُ الرَّجُلُ امْرَأَتَهُ عَلَى";
- Bakara Sûresi 233 Mukâtil: "مَا أَعْطَيْتُمُ الظَّنَّ مِنْ فَضْلِ عَلَى أَجْرِهَا" - İbn Ebî Hâtim: "مَا أَعْطَيْتُمُ الظَّنَّ مِنْ فَضْلِ عَلَى أَجْرِهَا";
- Bakara Sûresi 254 Mukâtil: "مِنَ الْأَمْوَالِ" - İbn Ebî Hâtim: "مِنَ الْأَمْوَالِ";
- Bakara Sûresi 261 Mukâtil: "فِي طَاعَةِ اللَّهِ" - İbn Ebî Hâtim: "فِي طَاعَةِ اللَّهِ";
- Bakara Sûresi 275 Mukâtil: "الَّذِي نَزَلَ بِهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ" - İbn Ebî Hâtim: "الَّذِي نَزَلَ بِهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ";
- Bakara Sûresi 276 Mukâtil: "وَيُضَاعَفُ الصَّدَقَاتُ وَاللَّهُ لَا يُجِبُ كُلَّ" - İbn Ebî Hâtim: "وَيُضَاعَفُ الصَّدَقَاتُ وَاللَّهُ لَا يُجِبُ كُلَّ"; "كَفَّارٍ";
- Bakara Sûresi 282 Mukâtil: "بَيْنَ الْبَائِعِ وَالْمَشْتَرِي" - İbn Ebî Hâtim: "بَيْنَ الْبَائِعِ وَالْمَشْتَرِي";
- Bakara Sûresi 282 Mukâtil: "يَعْدِلُ بَيْنَهُمَا فِي كِتَابِهِ" - İbn Ebî Hâtim: "يَعْدِلُ بَيْنَهُمَا فِي كِتَابِهِ";
- Bakara Sûresi 282 Mukâtil: "وَلَا يَنْقُصُ الْمَطْلُوبَ مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا" - İbn Ebî Hâtim: "وَلَا يَنْقُصُ الْمَطْلُوبَ مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا";
- Bakara Sûresi 282 Mukâtil: "عَاجِزًا أَوْ أَحْرَسَاءَ، أَوْ رَجُلًا بِهِ حُمُوقٌ" - İbn Ebî Hâtim: "عَاجِزًا أَوْ أَحْرَسَاءَ، أَوْ رَجُلًا بِهِ حُمُوقٌ";
- Bakara Sûresi 282 Mukâtil: "قَلِيلِ الْحَقِّ وَكَثِيرِهِ إِلَى أَجْلِهِ لِأَنَّ الْكِتَابَ" - İbn Ebî Hâtim: "قَلِيلِ الْحَقِّ وَكَثِيرِهِ إِلَى أَجْلِهِ لِأَنَّ الْكِتَابَ";
- Bakara Sûresi 283 Mukâtil: "فَلْيُرْتَهِنِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ مِنَ الْمَطْلُوبِ" - İbn Ebî Hâtim: "فَلْيُرْتَهِنِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ مِنَ الْمَطْلُوبِ";
- Bakara Sûresi 283 Mukâtil: "فَإِنْ كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ أَمِينًا" - İbn Ebî Hâtim: "فَإِنْ كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ أَمِينًا";
- Bakara Sûresi 283 Mukâtil: "لِيُؤَدَّ الْحَقَّ الَّذِي عَلَيْهِ إِلَى صَاحِبِهِ" - İbn Ebî Hâtim: "لِيُؤَدَّ الْحَقَّ الَّذِي عَلَيْهِ إِلَى صَاحِبِهِ";
- Bakara Sûresi 283 Mukâtil: "عِنْدَ الْحَاكِمِ يَقُولُ مَنْ أَشْهَدَ عَلَى" - İbn Ebî Hâtim: "عِنْدَ الْحَاكِمِ يَقُولُ مَنْ أَشْهَدَ عَلَى";
- Bakara Sûresi 283 Mukâtil: "الشَّهَادَةَ، لَا يَشْهَدُ بِهَا إِذَا دَعِيَ لَهَا" - İbn Ebî Hâtim: "الشَّهَادَةَ، لَا يَشْهَدُ بِهَا إِذَا دَعِيَ لَهَا";
- Bakara Sûresi 283 Mukâtil: "مَنْ كَتَمَانَ الشَّهَادَةَ وَإِقَامَتَهَا عَلَيْهِ" - İbn Ebî Hâtim: "مَنْ كَتَمَانَ الشَّهَادَةَ وَإِقَامَتَهَا عَلَيْهِ";
- Âl-i İmrân Sûresi 17 Mukâtil: "عَلَى أَمْرِ اللَّهِ" - İbn Ebî Hâtim: "عَلَى أَمْرِ اللَّهِ";
- Âl-i İmrân Sûresi 17 Mukâtil: "المُصَلِّينَ بِالسُّحَارِ" - İbn Ebî Hâtim: "المُصَلِّينَ بِالسُّحَارِ";
- Âl-i İmrân Sûresi 20 Mukâtil: "عَلَى أَمْرِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ - وَفَرَائِضِهِ" - İbn Ebî Hâtim: "عَلَى أَمْرِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ - وَفَرَائِضِهِ";
- Nisâ Sûresi 29 Mukâtil: "لَا تَأْكُلُوا إِلَّا بِحَقِّهِ،" - İbn Ebî Hâtim: "لَا تَأْكُلُوا إِلَّا بِحَقِّهِ،"; "وَهُوَ الرَّجُلُ يَجِدُ بِحَقِّهِ هُوَ لَهُ وَيَقْطَعُ مَا لَا يَبِينُ كَإِدْبَةٍ";
- Nisâ Sûresi 135 Mukâtil: "فَقَوَّامِينَ بِالْعَدْلِ" - İbn Ebî Hâtim: "فَقَوَّامِينَ بِالْعَدْلِ";
- Arâf Sûresi 35 Mukâtil: "الْعَمَلِ" - İbn Ebî Hâtim: "الْعَمَلِ";
- Arâf Sûresi 125 Mukâtil: "إِنَّمَا إِلَى رَبِّنَا رَاجِعُونَ" - İbn Ebî Hâtim: "إِنَّمَا إِلَى رَبِّنَا رَاجِعُونَ";

Sonuç

Dönemin tefsir anlayışı üzerine tefsir telif eden müfessir Mukâtil, tefsirinde isnad kullanmamıştır. -Tefsirde var olan isnadlarda görüleceği üzere Mukâtil tefsirinin râvileri tarafından eklenmiştir.- Bu sebeple muhaddislerin onun hakkında yaptığı yorumlar, genel olarak isnadsız rivâyetler kullanmasına yöneliktir. Fakat Mukâtil'in tefsirini yazdığı dönem tefsir ilminde isnadın pek fazla rağbet görmediği bir dönemdir. Döneminin anlayışı özelinde oluşturulan bu tefsir, içerisinde isnadın bulunmamasından kaynaklı muhaddislerin eleştiri oklarını kendisine çekmiştir.

Sa'îd b. Cübeyr'in 'Atâ b. Dînâr tarafından yayılan tefsiri günümüze müstakil bir eser olarak ulaşmamıştır. 'Atâ b. Dînâr aracılığıyla nakledilen bu rivâyetlerin Taberî'de yer alması da İbn Ebî Hâtîm'de yer almasının sebebi ise bu rivâyetleri nakleden Ebû Zür'a adlı kişinin İbn Ebî Hâtîm'in akrabası olmasıdır. Taberî her ne kadar kendisinden önceki tefsir birikimini günümüze yansıtması açısından değerli bir konumda olsa da bu durum bizlere kendisinden önceki tefsir birikiminin tamamına ulaşamadığını bu sebeple İbn Ebî Hâtîm gibi diğer rivâyet tefsiri eserleriyle karşılaştırmalı bir çalışma yapılması gerektiğini göstermektedir.

Mukâtil b. Süleymân'ın Sa'îd b. Cübeyr veya 'Atâ b. Dînâr'la bizzat görüşüp bu tefsiri onlardan almış olma ihtimali düşüktür. Çünkü Sa'îd b. Cübeyr ve 'Atâ b. Dînâr'ın doğum ve ölüm tarihleri ve yaşadığı yerler göz önüne alındığında Mukâtil'in yaşadığı yerler açısından birbirleriyle örtüşür görünmemektedir. Bununla beraber Mukâtil'in Emevî hükümdarlarıyla iyi bir ilişki kurması Mukâtil'in 'Atâ b. Dînâr gibi Sa'îd b. Cübeyr tefsirini divanlardan bir divanda görüp tefsirine eklemiş veya Sa'îd b. Cübeyr'in İbn Abbâs tefsirini nakletmiş olması açısından Mukâtil'in İbn Abbâs'ın tefsir nüshasına ulaşmış oradan da tefsirine eklemiş olma ihtimali vardır. Fakat İbn Abbâs'ın tefsir rivâyetlerine bir yerde ulaşmış tefsirine eklediğine dair bir bilgi kaynaklarımızda yer almamaktadır. Bu sebeple Mukâtil'in bizzat Sa'îd b. Cübeyr'e nispet edilen tefsir nüshasına herhangi bir yerde ulaşmış tefsirine eklemiş olma ihtimali daha yüksek görünmektedir.

Sûrelerdeki rivâyetler göz önüne alındığında çoğu rivâyetin birebir aynı olduğu görülmektedir. Mukâtil hakkındaki iddialardan biri olan rivâyetlerin ve tefsirin asılsız rivâyetlerden oluştuğunun iddia edilmesi örneklerde görüleceği üzere itham olmaktan öteye geçmemektedir. Ayrıca bu rivâyetlerin çoğunun benzer olması Mukâtil'in kendinden önceki tefsir birikiminden faydalandığını göstermesi açısından bizler için değerlidir.

Örneğin Bakara Sûresinde 'Atâ b. Dînâr rivâyetleri toplam 186 adettir. Bu 186 rivâyetin 136 tanesi benzer rivâyetlerdir. Sadece Bakara Sûresindeki benzer rivâyetlerin çokluğu da bizlere Mukâtil b. Süleymân'ın tefsirinin salt dirâyet tefsiri veya salt rivâyet tefsiri olarak kabul edilemeyeceğini bu iki yöntemi kendi içinde öz ve akıcı bir şekilde barındıran bir kaynak mesabesinde olduğunu gösterir.

Kaynakça

- Akpınar, Ali. *Sa'îd b. Cübeyr ve Tefsir İlmindeki Yeri*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2021.
- Babaî, Ali Ekber. *Tefsir Ekolleri*. çev. Kenan Çamurcu. İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2014.
- Buhârî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl. *et-Târîhu'l-kebîr*. nşr. Hey'et. Haydarâbâd: Dâiratu'l-Ma'ârifî'l-'Osmâniyye, ts.
- Cemâluddîn el-Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahmân b. Yûsuf el-Kelbî. *Tehzîbu'l-kemâl fî 'esmâ'ir-ricâl*. nşr. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1400/1980.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 1996.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Dârekuţnî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. 'Omer el-Bağdâdî. *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*. nşr. 'Abdurrahîm Muhammed el-Çaşkarî. Medine: Mecelletu'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1403, 1404.
- Dinç, Ömer. *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*. İstanbul: İsam Yayınları, 2022.
- Dûrî, Abdulazîz. "Bağdat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/425-433. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Dumlu, Ömer – Aydemir, Mehmet. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: Kitabî Yayınları, İstanbul, 2022.
- Ebû Naşr el-Kelâbâzî, Ebû Naşr 'Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. el-Hasan. *Ricâlu's-sahîhi'l-Buhârî*. nşr. 'Abdullâh el-Leyşî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1986.
- Ebû'l-Kâsım b. el-Ferrâ', Kâdî Ebî Ya'lâ el-Bağdâdî 'Ubeydullâh b. 'Alî b. Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Hanbelî. *Tecridu'l-'esmâ' ve'l-kunâ el-mezkûra fî kitâbi'l-muttefik ve'l-mufterik*. Yemen: Merkezu'n-Nu'mân, 1432/2011.
- Ednevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtu'l-mufessirîn*. nşr. Süleymân b. Şâlih el-Hazzî. Su'ûdî Arabistan: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1417/1997.
- Haţîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî. *Târîhu Bağdâd*. nşr. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422/2002.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû 'Amr el-'Uşfurî. *Tabakâtu Halîfe b. Hayyât*. nşr. Suheyl Zekkâr. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1414/1993.
- İbn 'Asâkir, Ebû'l-Kâsım 'Alî b. el-Hasen. *Târîhu Dimeşk*. nşr. 'Omer b. Ğarâme el-'Amravî. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dil*. nşr. Dâireti'l-Ma'ârifî'l-'Osmâniyye. Haydarabad-Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî, 1371/1952.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fađl Ahmed b. 'Alî el-'Askalânî. *Tehzîbu't-tehzîb*. Hindistan: Dâiretu'l-Ma'ârifî'n-Nizâmiyye, 1326/1908.
- İbn Hallikân, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-İrbilî. *Vefiyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. nşr. İhsân 'Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdir, 1318/1900.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed el-Bustî. *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ ve'l-metrûkîn*. nşr. Maħmûd İbrahim Zâyed. Haleb: Dâru'l-Va'y, 1396/1976.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed el-Bustî. *Meşâhîru 'ulemâ'l-emsâr ve a'lâmu fuķahâi'l-aķtâr*. nşr. Merzûk 'Alî İbrâhîm. b.y.: Dâru'l-Vefâ', 1411/1991.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim ed-Dîneverî. *el-Ma'ârif*. nşr. Şervet 'Ukkâşe. b.y.: el-Hey'etu'l-Mişriyyetu'l-'Âmme, 1413/1992.

- İbn Sa'd, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Menî'. *et-Ṭabakâtu'l-kubrâ*. nşr. Muḥammed 'Abdulkâdir 'Aṭâ. Beyrût: b.y., 1410/1990.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec 'Abdurrahmân b. 'Alî. *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkûn*. nşr. 'Abdullâh el-Ḳâdî. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1406/1985.
- İbnu'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muḥammed b. İshâk b. Muḥammed el-Verrâk el-Bağdâdî. *el-Fihrist*. nşr. İbrahim Ramadân. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997.
- İsmail b. Muhammed el-Bağdadî, Emîn Mîr Süleym el-Bâbânî. *Hediyyetü'l-'ârifîn esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âşârü'l-muşannifîn*. İstanbul: el-Ma'ârifü'l-Celîle fî Matba'atihi'l-Behiyye, 1951.
- Kabakcı, Ersin. "Âyetler Arası Münasebet Meselesinin Tefsirlere Yansıması Tarihî Kökenine Yönelik Bir Sorgulama: Tefsîru Mukâtil Örneği". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (Ekim/October 2020), 420-442.
- Karataş, Ali. *Tefsir Geleneğinde Rivâyet*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Kehhâle, 'Omer Rıdâ. *Mu'cemu'l-mu'ellifîn*, Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-'Arabî, ts.
- Koç, Mehmet Akif. *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2003.
- Kurban, Nur Ahmet. *İlk Dönem Tefsir Hareketleri/Mekke Ekolü Örneği*. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Ma'rifet, Muhammed Hâdî. *et-Tefsir ve'l-müfessirûn fî sevhî'l-kâşib*. b.y.: Muessesetu'l-Kuds es-Sekâfiyye, 1428.
- Muḳâtil b. Suleymân, Ebû'l-Ḥasen el-Belḥî. *Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân*. nşr. 'Abdullâh Maḥmûd Şehâte. Beyrut: y.y., 1423/2002.
- Musaid Müslim Abdullah. *Gelişme Döneminde Tefsir*. çev. Muhammed Çelik. İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2006.
- Şa'lebî, Ebû İshâk Aḥmed b. Muḥammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân*. nşr. Heyet. Cidde: b.y., 1436/2015.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-türâsî'l-'Arabî*. çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî. Kahire: Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1991.
- Ṭaberî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî. *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli 'âyi'l-Ḳur'ân*. nşr. 'Aḥmed Muḥammed Şâkir. b.y.: Mu'essesetu'r-Risâle, 1420/2000.
- Zehebî, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed. *Mîzânu'l-i'tidâl fî naḳdi'r-ricâl*. nşr. 'Alî Muḥammed el-Becâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed b. 'Osmân b. Ḳây mâz. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*. nşr. Şu'ayb el-Arnâvut. b.y.: Mu'essesetu'r-Risâle, 1405/1985.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s)

Mehmet AYDEMİR

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledges that received not external funding support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler / The author declares that he have no competing interests.